

УДК 631.576.3:339.564 (658.14)

І.О. Хромов

## ФІНАНСУВАННЯ І КРЕДИТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ХЛІБОЕКСПОРТУ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

*Розглянуто історію відтворення фінансово-кредитної системи в Україні на початку непу. Розкрито порядок забезпечення українських експортерів хліба грошовими коштами шляхом фінансування та кредитування. Рекомендовано враховувати історичний досвід з фінансування і кредитування на сучасному етапі експортної торгівлі зерном.*

**Ключові слова:** неп, хлібоекспорт, держбанк, АРКОС, Укрзовнішдержторг, фінансування, кредитування.

**Постановка проблеми.** Налагодження на початку непу зовнішньоекономічних відносин Радянської держави з європейськими країнами сприяло відновленню експорту до Європи традиційного для України товару – зерна. Завдяки експортній торгівлі збіжжям у країну стала надходити іноземна валюта, потрібна для закупівлі зарубіжного промислового обладнання та сільськогосподарської техніки.

Для виконання операцій, пов'язаних із заготівлею зерна та його транспортуванням до європейських покупців, українським експортерам постійно були необхідні у значному обсязі грошові кошти. У зв'язку з цим доцільно розглянути існуючий у перші роки непу порядок фінансового забезпечення українського хлібоекспорту для врахування позитивного історичного досвіду в сучасних умовах.

**Аналіз досліджень та останніх публікацій.** Питання фінансування та кредитування експортної торгівлі українським зерном на початку 1920-х років висвітлювали в тогочасній економічній літературі П.А.Берлін, А.Г.Гамп, М.Я.Кауфман, І.П.Петряков, М.Н.Соболев, Л.І.Фрей та деякі інші автори. У подальших дослідженнях радянські вчені та історики українському хлібоекспорту і пов'язаними з цим проблемами фінансуван-

ня та кредитування потрібно уваги не приділяли. Сучасні українські історики-економісти В.І.Гринчуцький, О.В.Даниленко, В.В.Калініченко, С.В.Кульчицький, В.В.Лантух, І.В.Лантух у своїх наукових працях згадують про експорт зерна з України до Європи, проте не надають належної уваги питанню механізму реалізації хлібоекспорту та його фінансового забезпечення. Тож проблема фінансування і кредитування українського зерна, призначеного для експорту, потребує більш детального дослідження.

**Метою даної статті** є висвітлення порядку забезпечення українських експортерів зерна в перші роки непу грошовими коштами шляхом банківського фінансування і кредитування в контексті актуальних завдань експортної політики держави.

**Виклад основного матеріалу.** В Україні здавна вирощували багаті врожаї хлібних злаків. Зерна вистачало як для внутрішніх потреб, так і для вивозу до інших країн Європи. При цьому експортери одержували від іноземних покупців плату в стійкій валюті, підкріпленій золотим вмістом.

Воєнні та політичні події, що відбувалися в Україні протягом 1914–1920 рр., призвели до занепаду рільництва і стали головною причиною припинення зовнішньоекономічних відносин із колишніми торговими партнерами. Європейські країни на чолі з Великобританією, незгідні з політикою насадження комунізму в Росії та Україні, організували фінансову і економічну блокаду молодих радянських республік. Лише відмова керівників РРФСР і УРСР від «світової революції» і відновлення ринкових методів господарювання дозволили обом республікам уникнути краху і поліпшити відносини із Заходом.

Впровадження нової економічної політики в березні 1921 р. надало можливість Україні вивести промисловість з кризового стану, зацікавити селян у підвищенні врожайності зерна, відродити внутрішню і підготуватися до зовнішньої торгівлі. 16 березня 1921 р. між РРФСР і Великобританією було укладено першу тимчасову торговельну угоду. Вона передбачала, що «обидві сторони погоджуються не встановлювати і не підтримувати у будь-якій формі блокаду одна проти одної і усунути негайно усі перешкоди, що виникли між Об'єднаним Королівством і Росією у торгівлі різними товарами, які можна на законній підставі довозити і вивозити з території обох

країн... Сторони зобов'язуються не перешкоджати банківським, кредитним і фінансовим операціям, пов'язаним із взаємною торгівлею при обов'язковому дотриманні законів, що діють в кожній з країн» [1, с. 38–39].

6 травня 1921 р. було підписано угоду з Німеччиною, в якій відзначалося, «що делегаціям (щодо обміну військовополоненими) додаються повноваження торгових представництв для розвитку економічних відносин між обома країнами» [1, с. 40].

Слідом за Англією та Німеччиною були укладені тимчасові торговельні угоди з Австрією (07.12.1921 р.), Італією (26.12.1921 р.), Швецією (01.03.1922 р.) Данією (23.04.1922 р.), і Чехословаччиною (05.06.1922 р.). Була досягнута домовленість щодо торгівлі й транзитних перевезень експортно-імпортних вантажів з Литвою, Латвією, Естонією, Польщею та Фінляндією. Отже, з правової точки зору РРФСР і УРСР цілком законно могли продавати зарубіжним покупцям надлишки сировини і матеріалів, у тому числі й хліба.

Перехід до непу сприяв відродженню фінансово-кредитної системи. У жовтні 1921 р. був заснований Державний Банк. У Харкові була створена Всеукраїнська контора, а в губернських центрах і повітових містах – контори і відділення Держбанку. Однією з функцій Держбанку була емісія радянських грошових знаків 1921 і 1922 рр. випуску, що швидко знецінювалися. У 1922 р. Держбанку було надано право випуску червінців – банківських білетів достоїнством 10 крб, що дорівнювало 7,74234 грамів чистого золота [4, с. 74]. Із самого початку Держбанк узяв на себе функції фінансування та кредитування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, включаючи експортерів хліба.

Держбанк налагодив відносини зі створеними ще за царату Кооперативним транзитним банком у Ризі (Латвія) і Московським Народним Банком Лімітед у Лондоні (Великобританія). У травні 1920 р. до Лондону приїхала делегація радянських кооператорів. Результатом переговорів з англійським урядом у столиці Великої Британії було створення акціонерного товариства All Russian Cooperative Society (ARCOS) із початковим капіталом 15 тис. фунтів стерлінгів. Аркос швидко привернув до себе увагу місцевих комерсантів, оскільки одержував з Росії і України заготовлену тамтешніми кооператорами сільськогосподарську і промислову сировину й матеріали, яких Європі не

вистачало. Вже наприкінці 1923 р. капітал АТ Аркос збільшився до 1 млн фунтів стерлінгів [6, с. 49].

Після підписання РСФРР і Англією тимчасової торговельної угоди при акціонерному товаристві був створений Аркос Банк, який надавав допомогу російським і українським експортерам в одержанні ними платежів за відправлені до Великобританії товари. Невдовзі Аркос Банк став англійським представником – кореспондентом Держбанку.

Головною іноземною банківською установою, що кредитувала радянський експорт до європейських країн, був Garantie und Kredit Bank у Берліні (Німеччина). Саме цей банк мав розгалужену мережу контор і філій у багатьох країнах Європи, співпрацював з американськими банками, а тому виступав головним закордонним кореспондентом Держбанку. Дані, наведені нижче, дають певне уявлення про фінансову спроможність іноземних банків, з якими Держбанк співпрацював у двадцяті роки минулого століття (табл. 1).

Таблиця 1

**Основні фінансові показники діяльності зарубіжних банків – кореспондентів Держбанку (станом на кінець 1923 р.)**

| Установи            | Аркос Банк       | Московський Народний Банк Лімітед | Garantie und Kredit Bank | Кооперативний Транзитний Банк |
|---------------------|------------------|-----------------------------------|--------------------------|-------------------------------|
| Фінансові показники |                  |                                   |                          |                               |
| Основний капітал    | 250 тис. ф. ст.  | 230 тис. ф. ст.                   | 2500 тис. зол. марок     | 1 млн лат.                    |
| Баланс              | 6682 тис. ф. ст. | 665,4 тис. ф. ст.                 | 50582 тис. зол. марок    | 7068 тис. лат.                |

Складено за даними: Энциклопедия русского экспорта : в трех томах / Под общ. ред. П.А. Берлина, А.Г. Гампа, М.Я. Кауфмана, Л.В. Коробочкина и М.И. Тетельбаума. – Т. 1: Общая часть / Хлебные продукты. Справочная часть. Издание торгового представительства СССР в Германии при участии Управления НКВТ на Украине и Центросоюза. – Берлин, 1924. – С. 53–54.

Протягом 1921/1922 господарського року на європейських ринках склалася загрозлива для радянських республік ситуація. Європейські банки попри підписані урядами їхніх країн з Росією та Україною тимчасові торговельні угоди відмовлялися приймати злитки царського золота як засіб платежу за придбані техніку, продовольство і матеріали. Держбанку доводилось відправляти царське золото до Стокгольму, де його знов пере-

плавляли на злитки з клеймом шведського королівського монетного двору і повертали назад до Росії. Додаткові витрати на такі операції доходили до 25% від вартості золота [3, с. 105]. Ось чому молодим республікам була вкрай потрібна іноземна валюта. Єдиним джерелом її надходження міг бути експорт, роль якого полягала в одержанні зарубіжної валюти для сплати імпортованих товарів, а також у накопиченні державних валютних резервів.

Рада Праці й Оборони – найвищий орган управління народним господарством РРФСР (з кінця 1922 р. – СРСР) доручила Держбанку на початковому етапі відновлення експорту фінансувати учасників зовнішньої торгівлі винятково за рахунок держави. Так, Харківська контора Укрзовнішдержторгу в II–III кварталах 1922 р. одержала від республіканської філії Держбанку готівкою 15 млрд радянських грошових знаків. Ці кошти були використані на закупівлю сільськогосподарського реманенту, гасу, солі, сірників та інших предметів селянського побуту. Заготівля сільськогосподарських продуктів у Зміївському, Купянському та інших повітах здійснювалась шляхом товарообміну, оскільки саме такий спосіб найбільш відповідав інтересам селян [2, с. 22]. Експортери також безоплатно отримували позики у валюті для відшкодування витрат з транспортування і продажу зерна на європейських ринках.

Валютна виручка від реалізації українського хліба надходила на кореспондентські рахунки Держбанку, відкриті у німецькому Garantie und Kredit Bank з його конторами в країнах континентальної Європи, а також у Московському Народному і Аркос банках у Лондоні, що обслуговували покупців зерна в Англії, Ірландії та Ісландії. Держбанк накопичував у себе іноземну валюту, а експортерам компенсував матеріальне винагородження червінцями за офіційним курсом.

Починаючи з 1923 р. разом з Укрзовнішдержторгом та його мережею контор у хлібоекспорті почали брати участь державні установи, кооперативи, акціонерні товариства. Так, ліцензії від Управління НКЗТ на право займатися експортом зерна одержали Держбанк, Українбанк, Укрхліб, Хлібопродукт, Вукоопспілка, ВАКОТ та деякі інші організації. Реалізацію збіжжя за кордоном почали здійснювати торгові представництва Укрзовнішдержторгу.

На зміну державному фінансуванню прийшло кредитування експортерів. Держбанк відкрив організаціям та установам, що одержали ліцензії на експортну діяльність, поточні рахунки. Експортери могли під заставу збіжжя одержувати позики грошовими знаками випуску 1922–1923 рр., а також червінцями. Позики надавалися готівкою або векселями. Своєю чергою векселі були короткостроковими (до 3 місяців дії) чи довгостроковими (до 9 місяців дії), могли бути іменними і перевідними – на пред'явників (тратти). Держбанк за кредити стягував з користувачів 9–10% на рік (у відсотках від суми кредиту) [6, с. 52]. Одержані експортерами кредити використовувалися в Україні для закупівлі зерна у хліборобів і комісіонерів, на ярмарках і товарних біржах, для перевезення збіжжя гужовим, річковим і залізничним транспортом до прикордонних станцій та морських портів.

На кінцевих залізничних станціях і в портах експортерам доводилося мати справу не лише з вітчизняним перевізником, але й з представниками чужоземного транспорту – кондукторами залізничних товарних потягів і шкіперами-капітанами комерційних пароплавів. Експортерам доводилося бути присутніми при контролі якості зерна і одержувати відповідні сертифікати, спостерігати за вивантаженням збіжжя із рухомого складу транспорту і навантажуванням зерна у вагони, пристосовані до європейської вузької колії (1435 мм) або у трюми іноземних пароплавів, багато часу займав митний догляд, сплата мита і різних зборів. Разом із представниками міжнародного транспорту експортери оформляли документи на перевезення зерна до європейських країн – залізничні дублікати і коносаменти при доставці хлібних вантажів морем.

Спочатку українські експортери перевозили зерно до чужоземних станцій і портів, біля яких дислокувалися міжнародні ярмарки та хлібні біржі. Поступово торгові представництва Укрзовнішдержторгу в Берліні, Лондоні, Відні, Римі, Варшаві, Празі та Ризі стали знаходити тамтешніх оптових покупців і укладати з ними від імені експортерів угоди з продажу-купівлі зерна. Тому експортерам було заздалегідь відомо, куди і в якому обсязі слід транспортувати пшеницю, жито або ячмінь. За прийнятно-здавальні, вантажно-розвантажувальні й митні операції експортери розраховувалися червінцями. Що стосу-

ється оплати міжнародних перевезень і наступних операцій з хлібом у зарубіжних портах і на залізничних станціях, то такі розрахунки здійснювалися конвертованою валютою. Ось чому експортери знов зверталися до Держбанку вже за валютними кредитами. Для одержання кредиту в іноземній валюті необхідно було передати банку у двох екземплярах такі документи:

- накладну на перевезення збіжжя залізницею (дублікат) або коносамент при доставці вантажу пароплавом;
- фактуру (рахунок за товар, що відправлено іноземному покупцеві);
- сертифікат (свідоцтво про якість) зерна.

Держбанк відкривав експортерам спеціальний валютний рахунок у розмірі до 85% ринкової вартості зерна, що підлягало відправці за кордон. Експортери могли одержувати валюту готівкою або перевідними векселями. За перевезення хліба до інших країн Європи експортери одразу через касу митниці розраховувалися з іноземними кондукторами та шкіперами валютою або траттами. Решту валюти залишали для оплати розвантаження і передачі збіжжя покупцям у закордонних портах чи на залізничних станціях. Працівники Держбанку телеграфом повідомляли своїх кореспондентів у Ризі, Берліні чи Лондоні про необхідність стягнення з іноземних покупців плати за відправлене до них зерно, а поштою надсилали для інкасування по одному екземпляру документів, раніш отриманих від експортерів. Іноземні покупці зерна зверталися до найближчого англійського чи німецького банків – кореспондентів Держбанку – і здійснювали операцію інкасо: сплачували за зерно і викупували документи, що засвідчували кількість і якість зерна, витрати з його перевезення з пункту відправлення до пункту призначення. Кореспонденти перераховували валютну виручку на спеціальний валютний рахунок українських експортерів у Держбанку. За кредитування валютою Держбанк стягував з експортерів-користувачів 8%, а за посередницькі послуги 2% до суми кредиту [6, с. 53]. При цьому Держбанк певну частину комісійних перераховував іноземним банкам-кореспондентам.

Одночасно з банківським виник товарний кредит, який експортерам надавали іноземні постійні покупці. Так, у 1923 р. Англійське товариство оптових закупівель в Аркос Банку відкрило акредитив для експортерів українського хліба. За допомогою

контор Держбанку в Харкові, Києві та Одесі вітчизняні експортери одержували аванси і позики векселями і чеками, якими розраховувалися за заготівлю й транспортування зерна на адресу свого кредитора. За посередництво між Англійським Товариством і українськими експортерами Держбанк отримував комісійне винагородження у розмірі 1,85% від суми кредиту [5, с. 113].

Фінансування та кредитування хлібоекспорту сприяли поступовому збільшенню обсягів вивозу українського хліба до Європи, надали можливість Держбанку накопичувати валютні резерви, потрібні для закупівлі за кордоном високопродуктивного промислового обладнання і сільськогосподарської техніки.

Наприкінці 1923 р. українських експортерів було відсторонено від присутності на європейських ринках. Вивіз хліба до інших країн було доручено здійснювати акціонерному товариству Експортхліб. У зв'язку з цим потреба українських заготівельників у банківських і товарних кредитах суттєво скоротилася і задовольнялася лише радянськими червінцями, які внаслідок скорочення золотовалютних резервів перетворилися на неконвертовану грошову масу.

**Висновки.** Україна протягом багатьох років постачала до Європи надлишки пшениці, жита та інших хлібних злаків. Воєнні та політичні події, що відбувалися в Україні протягом 1914–1920 рр., призвели до занепаду рільництва і припинення експорту зерна. Лише завдяки новій економічній політиці з'явилась можливість відновити експортну торгівлю хлібом.

Для її забезпечення з 1923 р. експортери зерна почали користуватися банківськими і товарними кредитами, витрачаючи їх на закупівлю і відправку хліба до Європи. Держбанк надавав українським експортерам кредити під заставу документів, що засвідчували кількість і якість зерна, а також законність його вивозу до європейських покупців. Умови і дисконтні ставки за кредити були помірними і цілком влаштовували користувачів.

Історичний досвід з фінансування і кредитування хлібоекспорту в перші роки непу є корисним і його слід враховувати на сучасному етапі експортної торгівлі українським зерном. Перспективним є подальше дослідження питань організації обов'язкового страхування хлібних вантажів від можливих

втрат за кількістю і якістю. Така практика ефективно використовувалася в роки непу.

1. Красин Л.Б. Общие условия внешней торговли СССР / Л.Б. Красин. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 172 с.
2. Обзор деятельности Харьковской конторы Укрвнешгосторга за июнь–август 1922 г. // Вестник Внешней Торговли Украины. – 1922. – № 45. – С. 22.
3. Петряков И.П. Внешняя торговля и народное хозяйство СССР / И.П. Петряков. – М.-Л. : Московский рабочий, 1927. – 152 с.
4. Фрей Л.И. Внешняя торговля СССР / Л.И. Фрей. – М. : В/о «Международная книга», 1947. – 224 с.
5. Экономика и политика внешней торговли. Сборник / Под. ред. М.Н. Соболева. – М. : Изд-во Наркомторга СССР и РСФСР, 1928. – 360 с.
6. Энциклопедия русского экспорта : в 3 т. / Под общ. ред. П.А. Берлина, А.Г. Гампа, М.Я. Кауфмана, Л.В. Коробочкина и М.И. Тетельбаума. – Т. 1. Общая часть: Хлебные продукты. Справочная часть. Издание торгового представительства СССР в Германии при участии Управления НКВТ на Украине и Центросоюза. – Берлин, 1924. – 371 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Krasin L.B. Obshhie uslovija vneshnej torgovli SSSR / L.B. Krasin. – М.-Л. : Gosizdat, 1925. – 172 s. [in Russian]
2. Obzor dejatel'nosti Har'kovskoj kontory Ukrvneshgostorga za ijun'–avgust 1922 g. // Vestnik Vneshnej Torgovli Ukrainy. – 1922. – № 45. – S. 22. [in Russian]
3. Petrjakov I.P. Vneshnjaja torgovlja i narodnoe hozjajstvo SSSR / I.P. Petrjakov. – М.-Л. : Moskovskij rabochij, 1927. – 152 s. [in Russian]
4. Frej L.I. Vneshnjaja torgovlja SSSR / L.I. Frej. – М. : V/o «Mezhdunarodnaja kniga», 1947. – 224 s. [in Russian]
5. Jekonomika i politika vneshnej torgovli. Sbornik / Pod. red. M.N. Soboleva. – М. : Izd-vo Narkomtorga SSSR i RSFSR, 1928. – 360 s. [in Russian]
6. Jenciklopedija russkogo jeksporta : v trjoh tomah / Pod obshh. red. P.A. Berlina, A.G. Gampa, M.Ja. Kaufmana, L.V. Korobochkina i M.I. Tetel'bauma. – Т. 1. Obshhaja chast' / Hlebnye produkty. Spravochnaja chast'. Izdanie torgovogo predstavitel'stva SSSR v Germanii pri uchastii Upravlenija NKVT na Ukraine i Centrosojuza. – Berlin, 1924. – 371 s. [in Russian]

*Одержано 12.05.2014 р.*